

УДК 340.132.3:342

Абрамович Р. М.

ГЕНЕЗИС ПРИНЦИПУ – «ЗАКОН ЗВОРотної ДІЇ НЕ МАЄ» ЯК СКЛАДОВОЇ ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА

У статті досліджено генезис принципу «закон зворотної дії не має». Наведено співвідношення між принципом про незворотність дії закону у часі та іншими складовими верховенства права.

Ключові слова: верховенство права, правова безпека, принцип «закон зворотної сили не має».

В юридичній доктрині є значна кількість наукових праць, присвячених дії норм права в часі в цілому та незворотності дії правових норм зокрема (а саме праці О. В. Пушняка [1], Р. О. Гаврилюка [2], Д. Н. Бахраха [3], А. А. Тилле [4] та ін.), однак їхні автори принцип незворотності дії закону розглядають у традиційному плані. Зважаючи на це, хотілося б дослідити цей принцип під кутом верховенства права, спираючись на його генезис, що і надалі матиме місце у цій статті.

На сьогодні принцип про незворотність дії закону (*lex ad praetorian non valet*) на міжнародному рівні закріплено в статті 15 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, в якій зазначено, що ніхто не може бути визнаний винним у вчиненні будь-якого кримінального злочину внаслідок якоїсь дії чи упущення, що, згід-

но з внутрішньодержавним законодавством або міжнародним правом, що діяло на момент його вчинення, не були кримінальним злочином. Так само не може призначатися більш тяжке покарання, ніж те, яке підлягало застосуванню на момент вчинення кримінального злочину. Якщо після вчинення злочину законом встановлюється більш легке покарання, дія цього закону поширюється на цього злочинця [5]. Про це ж мова йде і в статті 7 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [6].

На національному рівні цей принцип дістав відображення в конституціях багатьох країн, в тому числі України, стаття 58 якої зазначає, що закони та інші нормативно-правові акти не мають зворотної дії в часі, крім випадків, коли вони пом'якшують або скасовують відповідальність

особи. Ніхто не може відповідати за діяння, які на час їх вчинення не визнавалися законом як правопорушення [7]. Цей принцип передбачений також низкою нормативно-правових актів України [8; 9].

Незважаючи на закріплення цього принципу в Конституції України, на сьогодні його застосування не можна вважати послідовним, про що свідчить низка рішень судів загальної юрисдикції. Як приклад можна навести вирок Тернопільського районного суду Тернопільської області від 14 квітня 1997 р., відповідно до якого громадянина було засуджено до двох років позбавлення волі у виправно-трудої колонії посиленого режиму з конфіскацією майна. Особу було визнано винною за скоєння грабежу 31 жовтня 1992 р. Постановою президії обласного суду від 4 вересня 1997 р. судові рішення щодо цієї особи було змінено з урахуванням пом'якшуючих обставин: до засудженого застосовано ст. 461 КК, чинного на той момент, якою передбачалося відстрочення виконання вироку в частині основного покарання на два роки зі сплатою в дохід держави штрафу. Пізніше колегія в кримінальних справах Верховного Суду України скасувала постанову президії обласного суду від 4 вересня 1997 р. в частині накладання штрафу. Як бачимо з постанови, застосовуючи до особи ст. 461 КК, яка передбачає сплату засудженим штрафу, президія обласного суду виходила з положень цього закону в редакції від 24 грудня 1996 р., що діяв на момент прийняття рішення у справі, не врахувавши при цьому норм ст. 6 КК про чинність кримінального закону в часі. Як встановлено судом, Т. вчинив злочини в 1992 і 1994 рр., на той час ст. 461 КК не передбачала сплати штрафу засудженими особами при відстрочці виконання вироку щодо них, а, як відомо, закон, що посилює покарання, зворотної дії у часі не має.

Крім зазначених рішень судів загальної юрисдикції, хотілося б також звернути увагу на ситуації в інших галузях права, які, на жаль, спостерігаються сьогодні. Постановою Кабінету Міністрів України № 1371 від 23 грудня 2009 р. було внесено зміни до «Порядку реєстрації транспортних засобів». До недавнього часу до технічного паспорта транспортного засобу (ТЗ) можна було вносити прізвища двох близьких родичів власника ТЗ. З прийняттям зазначеної постанови, порядок реєстрації транспортних засобів суттєво змінився, і на сьогодні окрім відомостей про власника в технічному паспорті не можуть зазначатися відомості про інших осіб, а для надання права користування ТЗ близьким родичам власника необхідно оформляти довіреність або тимчасовий реєстраційний талон. Постає питання, як бути з тими володільцями, які мають технічні паспорти старого зразка, відпо-

відно до яких право керування ТЗ належить близьким родичам, чи можуть вони вільно використовувати відповідний ТЗ? Працівники органів внутрішніх справ вважають, що не можуть, хоча в цій ситуації необхідно застосовувати принцип про незворотність дії закону. Нові правила керування ТЗ мають застосовуватися лише до тих водіїв, які зареєстрували свої ТЗ після набрання Постановою чинності.

Незастосування принципу «закон зворотної дії не має» чи його неправильне застосування значною мірою пояснюється тим, що сам генезис та еволюція цього принципу належним чином не усвідомлені як в теорії, так на практиці. У зв'язку з цим, зупинюсь на цьому питанні докладніше.

Вперше цей принцип простежується у промовах Цицерона. Однак у той час принцип незворотності закону мав дещо інший вираз, порівняно з його сьогоднішньою формою. Відповідно до тодішніх поглядів на процес, новий закон не застосовувався до уже завершених правочинів, але застосовувався до усіх правочинів, що були в процесі, незалежно від часу виникнення вказаних правочинів. Під час пізньої Римської імперії Феодосій I в конституції 393 р. встановлює принцип незворотності кримінальних законів. Пізніше з'являється відома «Феодосійська норма», названа на честь імператора Феодосія II, яка вказувала, що дія будь-якого закону спрямована на майбутні відносини, якщо тільки законодавець не надав закону зворотної сили. Згодом ці положення дістали відображення і в кодексі Юстиніана [10].

Якщо проаналізувати епоху раннього феодалізму, то там питання про дію закону в часі не порушувалося, адже основним джерелом права був звичай, що існував з давніх часів. Останній етап феодалізму в Європі пов'язаний з укріпленням влади монарха. В цей час принцип незворотності закону часто визнавався, але на практиці воля законодавця не мала обмежень. Наприклад, у Франції для цього використовувалися декларації – акти, які діяли із зворотною силою внаслідок їхнього роз'яснювального характеру.

В епоху буржуазних революцій їхні вожді та ідеологи виступали проти ретроактивних законів, оскільки вони часто були спрямовані проти нового класу, що народжувався. Ці погляди дістали відображення у Французькій декларації прав людини і громадянина 1795 р., в якій було зазначено, що прийняття ретроактивного закону можна вважати злочином.

Не можна залишити поза увагою важливий внесок у науку про дію закону в часі, який зробив Савіньї, поділивши закони на дві групи: 1) ті, які регулювали процес набуття прав; 2) ті, які регулювали права, що вже існують. У цьому ви-

падку незворотність закону мала застосовуватися, на його думку, лише до першої групи законів. Савіньї вважав, що принцип незворотності закону полягає в наданні особі правової безпеки та збереженні її довіри до закону.

Отже, у різні періоди було різне ставлення до принципу про незворотність дії закону: від повного заперечення до покладення його застосування на розсуд законодавця, що було притаманне авторитарним та тоталітарним режимам. У контексті викладеного наведу декілька прикладів. Закон «Про націоналізацію приватних промислових та гірськорудних підприємств в Болгарській Народній Республіці» від 27 грудня 1947 р. передбачив анулювання деяких правочинів з відчуження цього майна, здійснених до прийняття цього закону [11]. У Білорусії законом «Про внесення змін і доповнень до Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів Республіки Білорусь» від 17 травня 1997 р. [12] були збільшені розміри матеріальної шкоди, що є обов'язковою ознакою багатьох складів злочинів, проте в іншій статті цього ж закону вказувалося, що вироки, які набрали законної сили щодо осіб, засуджених до набуття чинності цим законом, не підлягають перегляду. Отже, білоруський законодавець, незважаючи на те, що з набуттям чинності цього закону деякі діяння були визнані незлочинними або підлягали менш суровому покаранню, не надав відповідним положенням закону зворотної дії.

Що ж до вітчизняного законодавства, то тут привертає увагу Закон України «Про внесення змін і доповнень до Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів України в частині відповідальності за ухилення від сплати податків», в якому було встановлено, що діяння, пов'язані з ухиленням від сплати податків, зборів, інших обов'язкових платежів, справи по яких на час набрання чинності цього Закону перебувають в стадії попереднього розслідування або судового розгляду, мають кваліфікуватися за новою редакцією статті 148 Кримінального кодексу України. Отже, законодавець надав зворотню дію закону, який у багатьох випадках посилював санкцію статей про ухилення від сплати податків, порівняно із раніше чинним законом.

Проаналізувавши принцип про незворотність дії закону, хотілося б детальніше зупинитися на його винятках. Наприклад, у Франції надання закону зворотної дії допускається, «якщо останнє базується на спеціальному дозволі законодавця та має на меті заповнити правову прогалину...» [13]. В законодавствах інших країн частіше зустрічається виняток про надання закону зворотної дії, яка пом'якшує кримінальну відповідальність. Варто зауважити, що спочатку цей виняток поширювався лише на кримінальну відповідальність, але згодом національні законодавства ста-

ли на шлях розширення меж його застосування, і в багатьох країнах, у тому числі в Україні, така тенденція продовжується. Про це свідчить стаття 58 Конституції України, в якій законодавець передбачив можливість надання закону зворотної дії за умови, якщо останній пом'якшує або скасовує відповідальність особи. Тобто, керуючись змістом цієї статті, можна зробити висновок, що виняток із принципу про незворотність дії закону стосується усіх видів юридичної відповідальності, і це повністю відповідає міжнародній юридичній практиці сьогодення. Поряд із цим, не можна вважати таке формулювання зазначеного вище принципу (у тому числі його винятков, який міститься в статті 58 Конституції України) та його розміщення в розділі «Права, свободи та обов'язки людини і громадянина», вдалим з таких причин. По-перше, формулювання є надто категоричним, що призводить до його буквального тлумачення суддями Конституційного Суду України; по-друге, на відміну від конституцій деяких держав (наприклад Словенії), які закріплюють правило незворотності дії законів та інших нормативних актів у часі у спеціальних розділах, присвячених порядку набуття ними чинності та іншим питанням конституційної законності, Конституція України фіксує зазначений принцип у розділі «Права, свободи та обов'язки людини і громадянина», і в цьому розділі немає застереження з приводу того, що закріплені в ньому права, свободи та обов'язки поширюються і на юридичних осіб, якщо вони можуть бути до них застосовані, як це зроблено у конституціях ФРН, Швейцарії, Естонії та деяких інших держав [14; 15].

Підсумовуючи, можна зробити висновок, що історія знала багато випадків та способів надання закону зворотної дії, до того ж часто це був розсуд законодавця, в якому втілювалася воля держави. В Україні, в державі, яка називається правовою та в якій панує верховенство права, законодавець не може мати необмежених повноважень, в тому числі на власний розсуд надавати чи не надавати закону зворотної дії, оскільки це підіриває довіру до держави. Громадяни повинні бути впевнені в їхньому правовому становищі, що воно залишатиметься стабільним і надалі не погіршуватиметься. Вчиняючи той чи той правочин, особа повинна знати, які можуть настати негативні наслідки для неї, пов'язані з цією дією, і які, з незалежних від неї причин, вона раніше не могла передбачити. Це підтверджує й досвід Європейського суду з прав людини, який у своєму рішенні від 22 вересня 1994 р. (справа Hentrich v France) випрацював основні вимоги до закону, який приймається в державі, а саме: він за своєю суттю має бути передбачуваним у застосуванні. В протилежному випадку існуватиме загроза надання новому закону зворотної дії.

1. Пушняк О. В. Право і час / О. В. Пушняк. – Харків, 2009.
2. Гаврилюк Р. О. Дія норм податкового права в часі, просторі та за колом осіб / Р. О. Гаврилюк. – Чернівці, 2002.
3. Бахрах Д. Н. Действие норм права во времени: теория, законодательство, судебная практика / Д. Н. Бахрах. – М., 2004.
4. Тилле А. А. Время, пространство, закон / А. А. Тилле. – М., 1965. – 204 с.
5. Міжнародний пакт про громадянські та політичні права, ратифіковано Указом Президії Верховної Ради Української РСР № 2148-VIII від 19 жовтня 1973 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_043.
6. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод, ратифіковано Законом Верховної Ради України № 75/97 від 17.07.1997 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_004.
7. Конституція України // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – 23 липня. – № 30. – 121 с.
8. Кримінальний кодекс України // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 25–26. – 131 с.
9. Кодекс про адміністративні правопорушення // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1984. – № 51. – 1122 с.
10. Тиле А. А. Действие закона во времени и обратная сила закона / А. А. Тиле. – М., 1964. – С. 5–6.
11. Ангелов А. Административное право НРБ / А. Ангелов, П. Стайнов. – М., 1960. – 38 с.
12. Закон Республики Беларусь о внесении изменений и дополнений в Уголовный и Уголовно-процессуальный кодексы Республики Беларусь // Ведамасці Нацыянальнага сходу Рэспублікі Беларусь. – 1997. – № 20. – С. 352.
13. Guide pour l'elaboration des texts legislatifs et reglementaires: Ouvrage. – Editeur : Conseil d'etat. – Auteurs : Boulouis Nicolas, 2005.
14. Окрема думка судді Конституційного Суду України М. І. Козюбри до Рішення Конституційного Суду України у справі за зверненням Національного банку України щодо офіційного тлумачення положення частини 1 статті 58 Конституції України (справа про зворотну дію в часі законів та інших нормативно-правових актів) від 9 лютого 1999 року № 1-рп/99.
15. Козюбра М. І. Принципи верховенства права і правової держави: єдність основних вимог / М. І. Козюбра // Наукові записки НаУКМА. – Т. 64. – 2007. – С. 7.

R. Abramovych

GENESIS OF THE PRINCIPLE “THE LAW SHOULD NOT BE RETROACTIVE” AS A COMPONENT OF THE RULE OF LAW

Genesis of the principle “The law should not be retroactive” is being examined in the article. The correlation between the principle of irreversibility of the law within time limits and other components of the rule of law is cited.

Keywords: the rule of law, the principle “The law should not be retroactive”, legal safety.